

Andrzej J. WÓJCIK
PAN, Instytut Historii Nauki, Warszawa

ZABYTKI TECHNIKI W OCHRONIE I KSZTAŁTOWANIU KRAJOBRAZU PRZYRODNICZEGO I KULTUROWEGO

Streszczenie. Krajobraz jest pewną sumą informacji. Staje się on źródłem wiadomości o naszym otoczeniu. Uświadomienie możliwości i korzyści związanych z turystyką jest jednym z ważniejszych zadań. Należy odejść od sztandarowych pomysłów wykorzystywania dziedzictwa techniki. Nie może się to wszystko obyć bez wzbogacenia w programy i inicjatywy edukacyjne oraz różnego rodzaju działania oświatowe i promocyjne. Natomiast zagospodarowanie turystyczne zabytków techniki, np. w nie istniejących już kopalniach, stwarza niepowtarzalną szansę na uratowanie tych historycznych i unikatowych obiektów.

THE MONUMENTS OF TECHNICS IN PROTECTION AND FORMATION OF THE NATURAL AND CULTURAL LANDSCAPE

Summary. Landscape is a certain sum of information. It becomes the source of knowledge about our surroundings. The realization of the possibilities and advantages relating to tourism is one of the most important undertakings. Flag ideas concerning the usage of the heritage of technics should be abandoned. Abandoning them however will not be possible without introducing new educational programs and initiatives and also different kinds of promotional actions. And tourist management of the monuments of technics – for example in no longer existing mines – creates an unrepeatabe chances at salvaging these historic and unique objects.

1. Wstęp

Wszystkie zabytki, zwane w obowiązującym polskim prawodawstwie, dobrami kultury, tak jak i przyroda, kształtowana przez człowieka, składają się na krajobraz historyczny. Konieczność ochrony zabytków techniki i przemysłu nie dla wszystkich jest oczywista. Być może dlatego, że zdaniem większości mieszkańców nie zdołają, a wręcz szpecą krajobraz. Są

szare, brudne, pokryte sadzą, ale często skrywają bardzo piękne detale architektoniczne. Podstawą ochrony zabytków jest jednak odejście od wartościowania estetycznego [2].

Ochrona zabytków to dziedzina stosunkowo młoda. Dopiero w epoce Oświecenia powstały w Europie pierwsze muzea, w tym muzea techniki. Skupiano się wówczas na poszukiwaniu „ułamków przeszłości”. Wiele z nich gromadzono nie tylko w muzeach, ale i w parkach. Pierwsze polskie muzea techniki powstały nieco później, w drugiej połowie XIX wieku. W nich gromadzono techniczne nowinki. Coś, co się kręci, wybucha, hałasuje, wywoływało na obserwatorach niezatarte wrażenie. Była to demonstracja rozwoju ludzkiego umysłu i jego najwyższego wytworu – nauki. Jednak architektury przemysłowej i techniki długo nie uważano za godną prawnej ochrony konserwatorskiej. W Polsce pierwsze wpisy do rejestru zabytków pochodzą dopiero z przełomu lat 70. i 80. XX wieku. Natomiast o ochronie przemysłowego krajobrazu kulturowego zaczęto mówić dopiero niedawno [6].

2. Ochrona krajobrazu

2.1. Cele

Stałe podnoszenie świadomości społecznej odnośnie do wartości duchowych i materialnych otaczających nas krajobrazów pozwoli wyzwolić ich ochronę, właściwe kształtowanie i pielęgnację. Wskazywanie, że otoczenie przyrodnicze i kulturowe posiada różnorodne treści i jest niezastąpionym zasobem i przekazem rodzimych i narodowych tradycji pozwala na identyfikację ze swoją „małą ojczyzną”. Nie może bowiem dochodzić do nieuzasadnionego zrywania ciągłości kultury, niszczenia przyrody i zabytków.

Uświadomienie możliwości i korzyści związanych z turystyką kulturalną jest jednym z ważniejszych zadań. Odejście od sztandarowych pomysłów wykorzystywania dziedzictwa techniki może wyzwolić inicjatywę pozwalającą na pełniejszą zgodność celów. Nie może się to wszystko obyć bez wzbogacenia w programy i inicjatywy edukacyjne oraz różnego rodzaju działania oświatowe i promocyjne [5].

2.2. Odbiorcy

Najlepiej byłoby, gdyby adresatami działań, z uwagi na swoją codzienną styczność z krajobrazem i jego składnikami, byli wszyscy mieszkańcy miejscowości, regionu. Ze względów wychowawczych muszą to być w pierwszej kolejności dzieci, młodzież

i nauczyciele. Nawiązywanie współpracy z przedstawicielami stowarzyszeń społecznych, placówkami edukacji pozaszkolnej pozwoli na szersze zaprezentowanie problematyki ochrony krajobrazu i historycznego dziedzictwa [2].

Oferta kulturowa miejscowości, regionu przeznaczona jest dla potencjalnego nabywcy, którym może być inwestor, mieszkaniec, turysta i powinna być przejrzysta i zrozumiała. Kultura może być nośnikiem innowacji technicznych i ekonomicznych, podstawą budowania wizerunku gminy, regionu, czynnikiem decydującym o jakości życia i wypoczynku, a także czynnikiem lokalizacji podnoszącej atrakcyjność obszaru dla potencjalnych inwestorów, potencjalnych mieszkańców i potencjalnych turystów.

2.3. Uwarunkowania

Krajobraz jest pewną sumą informacji. Staje się on źródłem wiadomości o naszym otoczeniu na tyle, na ile potrafimy je zauważyć i odczytać. Jego percepcja pozwala na działanie tam, gdzie to potrzebne (zachowawczo lub twórczo), w tym także na działanie ochronne. Problem poznania krajobrazu, w całej jego dzisiejszej złożoności (zarówno kulturowej jak przyrodniczej) wyznaczony jest przez czynniki, zarówno naturalne, jak i kulturowe, które jednocząc się tworzą całe nasze otoczenie. Na otoczenie to oddziałujemy, czy to uznając potrzebę jego ochrony lub kształtowania, czy wreszcie rekultywacji (przyrodniczych) albo rewaloryzacji (kulturowych). Oddziałujemy świadomie, troszcząc się o jego harmonię, bądź często nieświadomie dewastujemy go, wybierając tylko drogę zaspokojenia doraźnych potrzeb [1]. Potrzeba poznania na nowo krajobrazu i przyjęcie wspólnie ustalonych reguł obejmuje [2]:

- wyodrębnienie zasobu różnorodnych form regionalnych (ewidencja),
- określenie jego znaczeń kulturalnych i wartości w różnych ujęciach (waloryzacja),
- sprecyzowanie wytycznych do dzisiejszych działań dotyczących ochrony, konserwacji, rewaloryzacji lub kształtowania na nowo, zgodnie z tradycją i współczesnymi potrzebami.

Realizację ochrony krajobrazu można rozpatrywać w dwu aspektach: z jednej strony motywacji i postaw społecznych, z drugiej zaś konkretnych narzędzi działania. Za punkt wyjścia uznać należy potrzeby wynikające z motywacji, jaką jest powszechnie doceniana, choć nie zawsze rozumiana w pełni, jakość życia, wynikająca właśnie z postawy społecznej. Kreowanie jej to cały problem psychologiczny i socjologiczny. Hasła wywoławcze stanowią tu trzy postawy wobec krajobrazu, polegające na: kontemplacji, penetracji (interpretacji

i systematyzowaniu), partycypacji. Pełne uświadomienie sobie istnienia pewnych krajobrazów, które chciałyby się pozostawić w stanie nie zmienionym lub uczynić je w przeciętym otoczeniu, czy wreszcie przywrócić w nowej postaci, stanowi właśnie istotę zagadnienia, polegającą na dostrzeżeniu walorów bądź degradacji krajobrazu i naszej wobec tych zjawisk postawy.

2.4. Środki

Wizerunek miejscowości, regionu powstaje i funkcjonuje w ludzkiej świadomości poprzez poszczególne symbole (znaki szczególne), które z jednej strony pozwalają zidentyfikować podstawowe funkcje, jakie region pełnił, pełni, a z drugiej strony, które ten region wyróżniają spośród innych. Mocne strony oferty kulturowej oddziałują nie tyle przez fakt ich istnienia, ile poprzez uświadomienie tego faktu otoczeniu, głównie za pośrednictwem mediów [1].

Realizacja zadań związanych z ochroną zabytków musi się także opierać na różnych pozarządowych i społecznych animatorach kultury. Dla pozyskania ich dla celów ochrony dziedzictwa potrzebne są szkolenia i pomoce. Różnego rodzaju szkolenia, realizowane w ramach środków rządowych, współpracy transgranicznej, czy też między regionami, miastami, które podpisały już umowy o współpracy istnieją i zapewne będą dalej realizowane. Bariere stanowi tu często brak odpowiednich informacji o terminach realizacji szkoleń czy też o oferowanej tematyce. Koordynacja tych zadań na szczeblu miasta może zapewnić odpowiednie dobranie osób, specjalistów, jak i może zapewnić utrzymanie dalszej współpracy. Z zewnętrznym kręgiem osób współdziałających powinny być związane instytucje kultury oraz inne placówki kulturalne i oświatowe, fundacje, organizacje społeczne.

Środki finansowe będące w dyspozycji samorządów lokalnych nie zawsze zapewniają utrzymanie i rozwój wszystkich programów w zakresie ochrony zabytków. Dla zapewnienia możliwości realizacji stawianych zadań należy wykorzystać wszystkie dostępne możliwości pozyskiwania potencjalnych środków od inwestorów, realizujących swoje zadania na terenie miejscowości, regionu, jak i skoordynowanie działań w zakresie pozyskiwania środków finansowych z innych źródeł, czy też projektów dotyczących współpracy między regionami, państwami. Wiele pomysłów i inicjatyw, zwłaszcza w pozyskiwaniu różnych źródeł finansowania czy wspólnego finansowania projektów w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, może przynieść współpraca z organizacjami międzynarodowym [3].

3. Koncepcje ochrony

3.1. Dziedzictwo techniki

Na całym świecie gwałtownie rośnie zapotrzebowanie na tzw. turystykę podziemną; rodzi się specyficzna moda na zwiedzanie tajemniczych, bądź „sentymentalnych”, podziemi, które zawsze przyciągać będą ludzką wyobraźnię swoją tajemniczością, osobliwością, historią, bądź osobistymi wspomnieniami. Wiele zabytkowych podziemi należy do najbardziej znanych i najczęściej zwiedzanych obiektów na świecie. Trend ten obserwuje się również w naszym kraju [4]. Łącznie długość tras podziemnych dawno przekroczyła 30 km, w ponad 32 dostępnych obiektach. Rocznie obiekty te zwiedza ponad 2,5 mln ludzi. Ciągłe odkrywane i udostępniane są nowe podziemia. Często zagospodarowanie turystyczne obiektów naziemnych i podziemnych nieistniejących już zabytkowych kopalń, podziemnych składów i innych stwarza niepowtarzalną szansę na uratowanie tych historycznych i unikatowych wyrobisk, jak też i zabytkowych obiektów architektury przemysłowej.

Powstanie podziemnych (lub także podziemno-naziemnych) tras turystycznych wpływa znacząco na aktywizację ruchu turystycznego, a więc spowodować może wymierne korzyści gospodarcze dla miejscowości. Wszystkie istniejące i przewidziane do adaptacji w przyszłości podziemne trasy turystyczne, ze względu na swoją specyfikę i spełniane funkcje, powinny być odpowiednio zaprojektowane, przygotowane od strony górniczo-budowlanej i muszą gwarantować całkowite bezpieczeństwo zwiedzającym.

Wykorzystanie istniejących jeszcze zabytków techniki może nastąpić bezpośrednio poprzez wprowadzenie funkcji użytecznych (magazyny, budynki administracyjne) czy też poprzez ich adaptację i wykorzystanie. Obiekty kompleksowe, takie jak zakłady, mogą stanowić podstawę rozwoju centrum rozrywki. Nie do przecenienia jest także fakt wykorzystania takich obiektów lub ich części na cele sportowe. Dobre powiązanie w układach komunikacyjnych nowych obiektów pozwoli na bezproblemowe dotarcie zwiedzających i osób, którzy aktywnie chcieliby spędzić wolny czas.

3.2. Trasy dziedzictwa kulturowego

Na terenie gmin i miast istnieje wiele możliwości wytyczenia i przeprowadzenia tras dziedzictwa kulturowego. Muszą to być jednak trasy niezależne od istniejących szlaków turystycznych. W zależności od potrzeb można zwiększać liczbę tras (również wprowadzić podtrasy lub modyfikacje), jak i poszerzać prezentowaną problematykę. Trasy powinny

posiadać oznakowanie w terenie, a dla zapewnienia jakości korzystania z wyznaczonych tras powinny zostać opracowane i przygotowane odpowiednie przewodniki, wyposażone w szkice i mapy, dokumentujące i opisujące poszczególne obiekty.

Trasy dziedzictwa kulturowego mogą stać się podstawą do realizacji szeregu zamierzeń związanych z propagowaniem wiedzy o regionie. Wielu nauczycieli i wychowawców dostrzegło w regionalizmie doskonałego sojusznika w pracy dydaktyczno-wychowawczej i kulturalnej. Ożywiając aktywność najbliższego otoczenia, ruch ten wychodzi niejako naprzeciw podstawowym zasadom nauczania, tj. zasadzie pogłębienia i stopniowania trudności. Niewątpliwą zasługą szkoły jest utrwalone, już w świadomości społecznej, przekonanie o wielkiej wartości zabytków, takich jak zamki, pałace, zabytkowe kościoły, czy wielkich dzieł literatury, sztuk pięknych, muzyki.

Zakres i różnorodność problematyki związanej z wprowadzeniem edukacji regionalnej – dziedzictwa kulturowego, dla wielu różnych poziomów wiekowych i możliwości percepcji dziecka, jak i mnogość przedmiotów, w których zadania programowe mogą i winny być uwzględniane, powoduje, iż szkole organizacyjnie, finansowo i kadrowo może być trudno podołać samodzielnej realizacji stawianych celów. Tym bardziej zasadne jest wykorzystywanie wszelkich możliwości jej współdziałania z instytucjami i organizacjami pozaszkolnymi.

Edukacja regionalna domaga się wyjścia poza tradycyjny system klasowo-lekcyjny. Najlepsze efekty osiąga się poza szkołą: na wycieczkach, w zielonych szkołach, w muzeach i na wystawach, podczas imprez folklorystycznych, spotkań, konkursów, w obiektach zabytkowych i innych ciekawych miejscach, znajdujących się w najbliższej okolicy. Podczas takich zajęć uczniowie integrują się bardziej niż w murach szkolnych – mogą ujawnić się także talenty obserwatorów lub organizatorów. Na wycieczce regionalnej może zabłysnąć talentem np. klasowy fotograf bądź też filmowiec, który uwieczni zabytkowy obiekt. We wszystkich dzieciach odwiedziny w muzeum, skansenie, galerii powinny budzić potrzebę ochrony dóbr kultury i opieki nad zabytkami, a korzyści płynące z przeprowadzania lekcji regionalnych mogą być następujące [5]:

- ułatwienie rozumienia omawianego materiału,
- poszerzenie wiedzy z historii, sztuki, języka polskiego i innych przedmiotów,
- pogłębienie wiedzy o regionie w różnych dziedzinach,
- inspiracja do samodzielnych poszukiwań i poszerzania wiedzy,
- rozbudzanie zainteresowanie,

- wzmaganie aktywności na lekcji,
- wyzwalamie ukrytych zdolności,
- kształtowanie nawyku korzystania z dóbr kultury,
- pogłębienie więzi ze środowiskiem, regionem.

Edukacja młodego pokolenia, w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, powinna stanowić jeden z głównych celów działania i być pomocną w rozwijaniu i przekształcaniu spontanicznej motywacji poznawczej, w motywację świadomego, systematycznego działania – bowiem głównym źródłem wiedzy są osobiste doświadczenia, zdobywane w trakcie poznawczej i twórczej aktywności.

3.3. Otwarte muzeum techniki – park techniki

Planując organizację instytucji (lub części składowej istniejącej instytucji muzealnej), kierować należy się potrzebą ochrony aktywnej dziedzictwa przemysłowego i technicznego. Punktem wyjścia jest bogaty katalog budowli technicznych (jak i również różnych maszyn i urządzeń, w tym zarówno dokumentujących górnictwo, jak i hutnictwo), których zgromadzenie powinno zostać zrealizowane w jednym miejscu. Należy oprzeć się na materialnym dokumencie dziedzictwa występującym w związku z sytuacją przestrzenną, z krajobrazem kulturowym i przyrodniczym.

Warto związać działania z programami kształcenia ustawicznego kadr technicznych oraz ośrodkiem studiów i dokumentacji zabytków techniki. Obiekt ten winien stać się placówką badawczą i metodyczną historii techniki i archeologii przemysłowej oraz oświaty technicznej operującą w skali szerszej. Zabytek techniki może prowadzić ku lepszemu rozumieniu „kodu genetycznego”, wciąż determinującego nasze działanie. Może ujawniać i objaśniać zadania stojące przed nami, tu i teraz, zarówno w sferze produkcji przemysłowej, komunikacji i gospodarki komunalnej, jak i ochrony środowiska, życia codziennego mieszkańców miasta i ich rekreacji i wypoczynku.

Placówka powinna być otwartą na procesy zachodzące w nas i wokół nas. Definiować je należy bardziej w kategoriach ruchu społecznego aniżeli tradycyjnej instytucji upowszechniania kultury. Odwołując się ku trwałym składnikom i wartościom dziedzictwa cywilizacyjnego, posługując się dziełami kultury technicznej, należy pozostać otwartymi także na poszukiwania nowej formuły muzealnictwa technicznego i masowej edukacji technicznej społeczeństwa, włączając się w ruch ogarniający od kilkunastu lat Europę, gdzie turystyka przemysłowa przeżywa rozkwit.

4. Zakończenie

Potrzeba aktywnej ochrony zabytkowych obiektów jest nader istotna w obecnych czasach, gdy tak wiele budowli i urządzeń, charakterystycznych dla krajobrazu ulega zniszczeniu, a znalezienie dla nich nowych funkcji użytkowych jest bardzo utrudnione. Zabytki techniki zdają się przeszkadzać w kształtowaniu nowej rzeczywistości i w taki właśnie sposób są nieraz postrzegane przez ich właścicieli i użytkowników. Dlatego tak ważną jest świadomość wartości, dla których powinno obejmować się ochroną wybrane zabytki dziedzictwa przemysłowego, zwłaszcza w ich naturalnym krajobrazie kulturowym.

Istotą działania na forum zachowania zabytków jest postawa zmierzająca do ochrony jednych form, konserwacji i rewitalizacji drugich, wreszcie także kreacji nowych, lecz zawsze stosownie do otoczenia. Można przy tym zaryzykować twierdzenie, iż w praktyce w każdym niemal wnętrzu krajobrazowym mamy do czynienia z potrzebą stosowania jednocześnie wszystkich rodzajów działania.

Podjmując trud ratowania walorów naszego krajobrazu kulturowego należy mieć na uwadze kilka podstawowych stwierdzeń:

- tylko przez krajobraz, jeśli go rozumiemy, można szybko i w miarę całościowo poznać nasze dziedzictwo,
- krajobraz, będąc wyrazem działalności poprzedzających nas pokoleń, staje się tym samym podstawą naszej tożsamości, która jest istotnym czynnikiem jakości życia.

Stan krajobrazu jest zatem wyrazem naszych dążeń i aspiracji zarówno niematerialnych – np. satysfakcja z miejsca zamieszkania tu, a nie gdzie indziej, jak i materialnych – poczynając od chęci zachowania budowli w tym, a nie innym miejscu i w takiej, a nie innej formie – toteż dążenie do piękna otoczenia jest naturalną potrzebą osiadłego człowieka.

LITERATURA

1. Bogdanowski J.: Projekt standardowego opracowania problematyki ochrony wartości kulturowego krajobrazu i środowiska w studium do planu i w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. *Krajobrazy*, nr 12 (24), 1996.
2. Bogdanowski J.: Kulturowy krajobraz zabytkowy i problemy jego ochrony. *Ochr. Zabyt.*, nr 1, 1998.
3. Dobosz P.: Pojęcie dziedzictwa kulturowego i jego znaczenie dla działań polskiej administracji publicznej wobec integracji europejskiej. *Ochr. Zabyt.*, nr 2, 2002.

4. Mikoś T., Tajduś A.: Podstawy prawne funkcjonowania i ochrony podziemnych tras turystycznych w Polsce. Budow. Gór. i Tunel., nr 2, 2001.
5. Wójcik A. J.: Działalność edukacyjna Muzeum Miejskiego „Szttygarka” w Dąbrowie Górniczej. Raptularz Kulturalny, nr 14, 2001.
6. Wójcik A. J.: European Heritage in Poland. The Problems Connected With The Preservation Of Underground Monuments Of Technics. Mater. Konferencji: Convegno Internazionale Miniere in Montagna, Collio, Włochy (w druku), 2002.

Recenzent: Prof. zw. dr hab. inż. Wiesław Gabzdyl